

Ђоко Пејовић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ (1948—1966)

Оснивањем Историјског друштва НР Црне Горе, 10. октобра 1947. године на Цетињу било је предвиђено и покретање његовог органа.¹ *Записи* су од 1935—1941. били гласник Цетињског историјског друштва, а *Историјски записи* су почели да излазе у јануару 1948. као орган Историјског друштва НР Црне Горе. У ствари, радило се о обнови рада раније стручне организације (за знатно ширу територију) и часописа са углавном истим задацима, за чију промјену имена, у ствари допуну, свакако није било никаквих нарочитих разлога. Часопис је и под познатим именом могао повећавати своје задатке и потпуније утврђивати начин њиховог остваривања без икакве сметње.

Од почетка 1948. до краја 1952. године власник и издавач часописа било је Историјско друштво НР Црне Горе. Оно је за сву сврху добијало и потребне дотације. Активност секција Друштва била је доста осјетна, па је и број претплатника на часопис повећаван.

На сједници чланова Историјског института НР Црне Горе у почетку маја 1953. било је истакнуто да је рад Друштва знатно ослабио и да је часопис само формално био његов орган, а да га је, у ствари, издавао Историјски институт. Уједно је било саопштено да се од почетка наредне године за часопис као орган стручне организације субвенција неће више добијати. Тада су били наведени разлози да часопис треба да постане орган Историјског института НР Црне Горе.² Одлуком управе Историјског друштва од 10. маја 1953. ријешено је „да Историјски институт НР Црне Горе преузме сва права и обавезе часописа *Историски записи* почев од 1. јануара 1953. године на даље, те да се убудуће води као орган овог Института“. За овакву одлуку били су наведени сљедећи разлози: „Пошто Историско друштво НР Црне Горе нема финансијских могућности да издаје часопис а његову редакцију и главну сарадњу чине чланови овог Института који могу и даље водити часопис, а Институт као државна установа може обезбиједити трошкове његовог излажења, то је ријешено

¹ Правила Историјског друштва НР Црне Горе примљена на оснивачкој скупштини 10. октобра 1947, чл. 6, т. 4.

² Записници сједница Историјског института 1948—1955, 1, 9. мај 1953.

као у диспозитиву“.³ Овакав предлог био је прихваћен на V годишњој скупштини Историјског друштва, одржаној 8. новембра 1953.⁴ Од почетка 1953. до краја 1958. године власник и издавач часописа био је Историјски институт НР Црне Горе. Најзад је, последије организационих промјена у Институту, на сједници његових чланова, одржаној 29. децембра 1958, одлучено да *Историјски записи* буду и орган Историјског друштва. Тада је изабрана редакција часописа у потпуно новом саставу.⁵ Убрзо је и Савјет Института (26. фебруара 1959) прихватио предлог да часопис од те године буде и орган Историјског друштва НР Црне Горе. Она је сматрала да то није само формално питање, „већ у многом суштинско и садржинско“. Свакако је било оправдано њено мишљење да није свеједно да ли ће о часопису расправљати само редакција и десетак чланова Института или знатно шири форум, сви чланови Историјског друштва. То је требало да буде значајно за јачање утицаја свих историчара, научних радника и наставника на уређивање часописа и подизање одговорности редакције. *Историски записи* извршеном промјеном могли су заиста само да добију (сарадњом, критичким освртима, повећањем броја претплатника и читалаца). Средства за излагање часописа и даље су обезбјеђивана преко Института.⁶ Часопис је и данас орган Историјског института и Друштва историчара Црне Горе. — Може се рећи да се очекивани и жељени допринос Друштва свом органу није довољно развио. Чињеница је да у њему нијесу чешће и студилозније обрађивана питања програма и наставе историје уопште, нити је вршена неопходна критика уцбеничке литературе. Без тога, зајим без осврта на хронике разних мјеста на којима се такође могло више урадити, без богатијих приказа, информација о новим издањима и библиографије — није се ни могло осјетније развити интересовање већег броја чланова Друштва за сарадњу у часопису и уопште активнији однос према њему. Ови и други разлози, најчешће објективни, чине да су *Историјски записи*, у ствари, орган Историјског института и његових спољних сарадника, међу којима има и чланова Друштва који су у могућности да на основу архивске траге пишу о догађајима старије или новије историје. — Од 1948. до 1958. часопис је излазио на Цетињу, а од тада до данас, преласком Института са Цетиња, излази у Титограду.

Почети поратног рада на изучавању историје представљали су значајан корак напријед, у ствари карактеристичну фазу у развоју историографије у Црној Гори. Прије рата била су по-

³ Историјски институт (И) 1953, 286 од 22. VIII 1953.

⁴ Историјски записи (ИЗ) 1953, IX, 588.

⁵ ИЗ 1958, XIV, 451.

⁶ Извјештај редакције *Историјских записа* на годишњој скупштини Историјског друштва НР Црне Горе, одржаној у Иванграду 24. X 1959.

стављена нека основна питања и дати извјесни одговори на темељу једног дијела архивских фондова, који раније нијесу били познати, изузимајући праћу која је била доступна П. А. Лаврову и знатно мање П. А. Ровиномом за њихове монографије о Петру II Петровићу Његошу. *Записи* су први објавили многе непознате документе црногорске провенијенције.

Послије завршетка рата (1941—1945) поступно су се стварали повољнији услови за организованiji и систематскији рад на изучавању црногорске историје. Отварањем архивских фондова и збирки у ранијим и тек основаним културним установама (архивима и институтима) у земљи (у првом реду на Цетињу, у Котору, Дубровнику, Задру, Сарајеву и Београду), коришћењем иностранних архива (у Венецији, Бечу, Паризу, Москви, Лењинграду и Цариграду) и повећаним интересовањем појединаца, посебно млађих историчара, за више сложених проблема прошлости ове мале земље, њеног положаја, односа у друштву, веза које је имала са сусједним и другим државама на Балкану и у Европи, — могли су се убрзо постићи доста осјетни резултати. Интереси унапређења културе манифестовали су се најприје у овој области.

Тежње тек ослобођене земље, која је у заједници југословенских народа имала услове за бржу изградњу сопствене националне индивидуалности и културе, захтијевали су да се на одговарајући начин оцијене неки ранији радови, мање или више карактеристични по начину схватања појединих догађаја и фаза развитка у Црној Гори уопште. Чињеница је да су постојећем нивоу научне историјске мисли и културе одговарали и знатно повољнији услови да се на подацима праће различитог поријекла (млетачког, турског, руског, аустријског и др.) сигурније упозна Црна Гора и њен цјелокупни развитак.

У *Ријечи уредништва* часописа било је истакнута да ће он на основу историјских извора и литературе научно освјетљавати прошлост и ослободилачку борбу Црногораца, која треба, уједно, да буде и подстицај за јачање родољубља читалаца, посебно млађих генерација. Са постојећим снагама требало је поново почети проучавање познате грађе, превазилазећи погрешна схватања у објашњавању појединих догађаја и токова друштвеног развитка на том подручју. Требало је да часопис објављује и непознату праћу разног поријекла, као и чланке и студије из области етнологије и фолклора, што је било посебно карактеристично за схватања оснивача. Било је указано и на потребу упознавања прошлости Боке Которске и њених веза са Црном Гором и другим народима. Проучавањем историје Црне Горе требало је да се развијетле и утицаји и везе које је она имала са свим југословенским народима, да се објасни успостављање и развијање тих веза у разним видовима и под врло различитим историјским околностима. Програм часописа је садржавао и задатак објављивања праће и радова на теме народноослободилачке борбе. Једном ри-

јечју, изражавала се потреба да *Историјски записи* на свој начин остварују услове за писање научног дјела о прошлости Црне Горе.⁷

Уређивање часописа од почетка је највише зависило од председника Историјског друштва НР Црне Горе и најближих сарадника Историјског института који су радили у Државном музеју на Цетињу и неким културним установама у Котору. Већ од половине 1948. године главну снагу на уређивању часописа представљали су, поред председника Друштва, најактивнији сарадници — чланови Института. До краја 1956. године одговорни уредник часописа био је Ј. Јовановић, а 1957. и 1958. (није постојао уређивачки одбор) А. Лаиновић (у редакцији од почетка 1949). У редакционом одбору су се налазили: Р. Ј. Драгићевић (од почетка излажења часописа до краја 1957), Ј. Ивовић (од почетка 1948. до средине 1949), Н. Луковић и И. Злоковић (у првој половини 1948), Ј. Ђетковић (од краја 1950. до 1952), др Ј. Миловић (од краја 1950. до краја 1957), Р. Војиновић (од краја 1950. до краја 1951), С. Мијушковић (од 1954. до краја 1966).

Организационом промјеном у Институту, постављањем Д. Вујовића за директора и одлуком да *Историјски записи* буду орган и Историјског друштва, извршен је избор редакције у новом саставу⁸ (од ранијих чланова остао је само С. Мијушковић). Одговорни уредник часописа био је др М. Буровић (1959—1962, а касније члан уређивачког одбора до 1966), а потом Ђ. Пејовић (1963—1966, у редакцији од половине 1961). У редакционом одбору су др Д. Вујовић непрекидно од 1959. (по потреби и као директор Института), др Н. С. Мартиновић (1959. до половине 1961), а као представници Историјског друштва: Ђ. Мрваљевић (1959—1962), П. И. Ракочевић (1963) и Р. Пајовић (од краја 1963. до данас).

Разумљиво је што су у обзир за рад у редакцији часописа долазили у првом реду историчари који раде у Историјском институту у Титотраду и неколика његова најближа сарадника из Котора, пошто су више у могућности да на основу архивске праће изучавају разна питања из историје Боке Которске и њених односа са Црном Гором. Њихово учешће у редакцији *Историјских записа* имало је од почетка велики значај за успјех часописа.

Од укупно 17 чланова редакционог одбора часописа, колико их је радило од 1948. до 1966. године, у ствари 13 се активно bavило архивским радом и непрекидно се интересовало питањима разних области старије и новије историје.

Оснивањем Историјског друштва Црне Горе и убрзо потом Историјског института (раније) Института за проучавање историје

⁷ ИЗ 1948, I, 1—2.

⁸ ИЗ 1958, 451.

црногорског народа) створене су могућности да се и редакција часописа више развије као колективни орган. Знатно бољи услови изучавања прошлости и израженија потреба изграђивања сигурнијих критеријума при одабирању радова за објављивање захтијевали су одговорност свих чланова редакције у најпунитој мјери.

У почетку је на заједничким сједницама управног одбора Историјског друштва Црне Горе и редакционог одбора *Историјских записа* одлучивано шта чланови треба да припреме за наредни број и на кога све да апелују за што бољу и ширу сарадњу. Поред примања рукописа и одређивања редосљеда у њиховом штампању, те одређивања рецензента за рукописе, на заједничким сједницама су вршени и осврти на претходну свеску часописа. На њима је редовно било ријечи и о тиражу часописа, обиму свеске, износу хонорара за сваки рад, бесплатним примјерцима, погуларисању часописа, његовој дистрибуцији и друлом.⁹ Свакако је било разлога да се истакне да ће редакциони одбор „за објављени материјал одговарати колективно“.¹⁰ Касније се све више увиђала потреба да се рукописи, не само о питањима старије историје, шаљу ради рецензије познатијим стручњацима у земљи, што је свакако било врло значајно за ниво и углед часописа.

Промјенама у организацији Историјског института и избором новог редакционог одбора *Историјских записа* (1959) дошло је до извјесних измјена и у раду на уређивању часописа. Прије свега, настојало се да се новим методом рада редакције превазиђу неколике мање или више испољене мањкавости часописа. Колективно одговорношћу нове редакције било је неопходно да се што прије успостави у свему коректан однос према свима који су били сарадници или су имали ма какву другу везу са часописом. Понекад толерисана полемика са личним мотивима требало је да престане. Посебно се настојало да се не примају радови без нових података, изузимајући оне који се карактеришу новим тумачењем већ објављених докумената и познавањем цјелокупне литературе о одређеном проблему. Активношћу редакције и најпоузданијих рецензента изван ње понекад се оспоравао и начин извођења закључака у појединим радовима.¹¹ Ишло се ка томе да се одстрани све што би у часопису могло макар колико репортерски да звучи. Настојало се да се библиографији посвети одговарајућа пажња, али у томе се није увијек успијевало. Прикази и информације о новим значајнијим радовима често су недостајали. Одстрањивање су мањкавости у изгледу и техници штампања часописа. — Рукописи су прихватани тек на основу исцрп-

⁹ Архив Црне Горе — Историјско друштво, Записници сједница (II—VI, XVII и XXV) одржаних од 19. XII 1947 — 3. VI 1950.

¹⁰ Записник од 22. IX 1952, књ. I.

¹¹ Рецензије радова за св. 3/1959.

них рецензија искључиво на састанку свих чланова редакционог одбора. Редовно вођени записници биљежили су сваку значајнију појединост из рада на припреми сваког броја. Многи од њих садрже податке о напорима за проширење сарадње, рецензирању рукописа, планирању појединих бројева, могућностима увођења нових рубрика, садржини јубиларних овезака, резимеима, хонорисању, повећању броја претплата и др.¹² Оваквом активношћу редакције и финансијским могућностима Историјског института могло је бити обезбијеђено редовно излагање часописа, које је неколико година раније, нарочито од 1955. до 1958, било у застоју.

О цјелокупној активности у вези са часописом било је ријечи на свим скупштинама Историјског друштва односно Друштва историчара Црне Горе. Настојало се да се образложени предлози историчара, чланова секција Друштва, по могућности, усвоје. Тежња редакције подстакнута интересовањем наставника историје, да прошири сарадњу и успостави тјешње везе са школама, увођењем рубрике о начелним питањима наставе историје (програми, уџбеници, васпитни циљеви), имала је врло мали одзив.¹³

Редакција је од почетка излагања *Историјских записа* поклањала пажњу потреби објављивања радова на теме наше најновије историје.¹⁴ Повећањем кадра историчара за овај период (1918—1945), оснивањем институтâ за изучавање историје радничког покрета у земљи и посебног одјељења у Историјском институту у Титограду, посљедњих година је у обради ове проблематике постигнут осјетно виши ниво. Све изразитији је допринос оваквих радова садржини и квалитету часописа уопште.

Било је настојања да се изради правилник редакције, којим би се утврдио начин рада, регулисало извршење обавеза њених чланова у односу према читаоцима, сарадницима, Историјском институту и Друштву историчара. Али до тога није дошло. Искуства других редакција, уколико их је уопште било, нијесу могла много послужити у овом погледу.

На основу рубрика часописа, приближно сличних другима исте врсте, може да се уочи, донекле, организација рада у овој области, степен развика историографије и иницијатива редакције. Из структуре *Историјских записа* видно се настојања уређивачког одбора да часопис буде актуелан и приступачан што ширем кругу сарадника, према њиховим интересовањима и општим могућностима за сарадњу у неколико видова (од писања студија до репродуковања новијих и интересантнијих издања).

¹² Записници сједница редакционог одбора од 25. II, 15. V и 11. IX 1959; 11. I 1960; 1. VI и 17. IX 1963; 26. II 1965.

¹³ ИЗ 1963, XX, 698.

¹⁴ ИИ 1963, 230; 06—53/1—1958; записник сједнице ред. одбора одржане 1. II 1961.

Прве рубрике часописа углавном су се задржале за цијело вријеме излажења, док је садржина посљедњих чешће мијењана, у зависности од иницијативе уређивачког одбора и др. Назив неких од њих није увијек одговарао њиховој садржини. — *Чланци* (једном названи још и *расправе и студије*) од почетка су представљали најбољу (и најобухватнију) категорију радова које је редакција добијала и, према својим мјерилима, оглењивала. *Ситни прилози*, још називани *Краћи прилози* и, најзад, *Прилози* (од 1959. године) садржавали су, рјеђе, и дуже оверте на поједине догађаје, а и трађу са мање или више уводног текста. Рубрика *Историјска грађа* постојала је у току прве три године излажења часописа, а под заједничким називом *Архивски материјал* (1958) објављивана је трађа са нужним текстом приређивача као понекад у рубрици *Прилози*. *Дискусија* (од 1958) понекад је представљала врло користан прилог расправи о неком питању старије или новije историје. Имајући у виду потребу да се сачувају сјећања учесника радничког покрета, нарочито она која су се и дјелимично могла провјерити сачуваним изворима, редакција је у другој половини 1965. године увела рубрику *Мемоарска грађа*. У виду су се имали текстови за које се мало мјеста налази у нашим часописима и листовима а који по својој садржини заслужују да буду објављени, иако по начину обраде и неопходној апаратури не могу задовољити строжа мјерила.¹⁵ *Прикази* су на свој начин карактерисали часопис од почетка. Поред ових успјелих, за историјску науку и не увијек интересантних издања, било је не мање и другачијих написа, у ствари изношења података о књизи које није ишло даље од обичне информације. Због тога је од 1965. године уведена рубрика *Нове књиге*. Требало је објављивати садржајније и краће биљешке о значајнијим издањима, по могућности и по неком принципу.¹⁶ Раније су и *Биљешке* садржавале податке о новим издањима, а касније најчешће податке из хронике рада на историјској науци и др. Под називима *Библиографија* (од 1950), *Прилог библиографији* (од 1959) и *Библиографија НОБ* (1965) представљени су различити видови систематизовања података из ове области.¹⁷ *Хроника* часописа је од почетка добијала различита имена (*Из Уредништва*, *Извјештаји о раду Историјског института*, *Друштва и установе*, *Биљешке*, *Годишња скупштина*, *Конгреси и скупштине* и др.).

Повећањем размјене *Историјских записа* за иностране часописе наметала се потреба објављивања сижеа већих радова на страним језицима. Редакција је наговјестила да ће од 1957. почети да објављује кратке садржаје чланака на француском језику. Те године је само садржај свеске био објављен на том језику,

¹⁵ Записник редакције од 26. фебруара 1965.

¹⁶ Записник редакције од 24. XI 1964.

¹⁷ Била је обрађена пажња на потребу да се поводом 40-годишњице излажења часописа изради библиографија *Записа и Историјских записа* (Записник сједнице редакције од 26. II 1965).

а тек од почетка 1961. године непрекидно се објављују подаци о часопису (двје унутрашње насловне странице), сижеи чланака и садржај сваке свеске. Овим је часопис учињен приступачнијим иностраном читаоцу. Замисао да се објављују и резимеи прилога није остварена.¹⁸

Од почетка 1963. године текст приказа и биљежака објављује се петитом двостубачно, што је и практичније за читаоца.¹⁹ Објављиване су и неопходне исправке. Било је мањих измјена у слогу, формату часописа и означавању „живих глава“. Лектуру часописа вршили су Александар Ивановић и Вељко Мартиновић. Раније је коректура вршена у Историјском институту, а касније у предузећу у коме се часопис штампа.

Из архиве Редакције не види се да је било организоване и редовне сарадње са редакцијама других историјских часописа. То се не види ни из његових бројева. Постоји податак да је у септембру 1952. године било настојања да се организује шира сарадња историчара из других крајева земље. Чињеница је да је сарадње из неколико већих културних центара било и раније. Поменуте године предлагано је да се преко проф. В. Новака и других успостави редовна веза са редакцијама страних часописа у циљу размјене.²⁰ Помен о сарадњи у циљу узајамног приказивања публикација имамо у прољеће 1958 (са редакцијом *Зборника Матице српске*,²¹ мада су и прије приказивани слични зборници и часописи. Сарадња појединача, заинтересованих за питања којима се часопис бавио, имала је свакако првенствен значај, док се сарадња уређивачких колектива није нимало очигитије изразила ни кад се радило о узајамном приказивању или информацијама, а камоли проналажењу деликатнијих и кориснијих видова сарадње, организованијим учешћем аутора на обради питања од заједничког интереса, употпуњавањем важнијих извора из доступних фондова у земљи и иностранству и др.

Схватљиво је што се редакција часописа од почетка оријентисала на што ширу сарадњу. Различита питања црногорске историје била су и од раније предмет интересовања већег броја људи не само у нашој земљи. То је, уједно, био најбољи пут да се прије и потпуније види шта садрже многи тек откривени архивски фондови о мање или више значајним догађајима црногорске прошлости. Чињеница је да је од сарадње изван Црне Горе увелико зависио успјех часописа у сваком погледу. Врло ријетко су у часопису објављивани радови који нијесу од посебног интереса за изучавање црногорске историје. — Редовним излагањем *Историјских записа* омогућавана је и већа сарадња. Смањивањем броја

¹⁸ Записник редакције од 15. XI 1960.

¹⁹ Записник редакције од 5. II 1963.

²⁰ Записник сједнице Историјског института од 6. септембра 1952.

²¹ ИИ 06—140/1—58.

свезака (1955—1958) сарадници су се оријентисали на друге часописе. О томе је посебно расправљано у вези с новим начином финансирања програма установа у којима ради знатан број историчара.²² Апели на чланство секција Историјског друштва, чији је часопис био орган, нијесу ни могли имати значајнијег одзива.²³ Критеријуми у одабирању радова за објављивање морали су се примјенљивати с мање или више сигурности.

Од 1948. до 1966. године у часопису је сарађивало 216 сарадника из земље и иностранства, од којих су неки објавили и преко 40 прилога (из СР Црне Горе 134, од којих је 19 најближих сарадника Историјског института, других у Црној Гори 47, само из Воје Которске 17 и Црногораца који раде у Београду 51; из Србије 41 — из Београда 37 и Новог Сада 4; из Хрватске 25 — из Загреба 12, Задра 5, Сплита и Дубровника по 4; из Босне и Херцеговине 10 — из Сарајева; из других земаља 3 — из Пољске 2 и Источне Њемачке 1; и три преводиоца).

Посебно треба истаћи да се сарадњом у *Историјским записима* афирмисало 13 млађих историчара чији радови представљају осјетан допринос развоју историографије о Црној Гори. Они се данас, мање или више, истичу својом активношћу и у другим југословенским историјским часописима, као и у раду на организовању изучавања најинтересантнијих питања наше старије и новије историје, посебно за период после 1918. године.

Преглед часописа био би знатно успјелији кад би садржавао и податке о тематици радова (политичка, ратна, економска, правна и културна историја) и простору који им припада.

Узимајући у обзир чланке и прилоге (прве двије рубрике часописа, које су од почетка постојале), о разним питањима историје објављено је 657 радова. Од њих се на период до XII вијека односи 16 њих, до XV в. — 20, XVI—XVIII — 112, период од стварања централне државне власти до проглашења књажевине (доба Петра I и Петра II) — 123, на Црну Гору од проглашења књажевине до Берлинског конгреса — 75, на развој међународно признате и проширене државе до краја њеног самосталног постојања — 113, на питања међуратног периода (1918—1941) — 43, на догађаје из народнослободилачког рата и народне револуције — 122, а на поратни развојак 6. У часопису је објављено и неколико радова из области библиографије (4), о рукописним споменицима (9), из историје литературе и сликарства (8) и етнографије (6).

На почетку излагања *Историјских записа* било је напоменуто да ће се обратити пажња, разумљиво, и питањима историје Воје Которске, с којом је Црна Гора од најраније имала најтјешње односе. О разним питањима из њене прошлости објављена

²² Записник од 5. маја 1966.

²³ ИЗ 1957. XIII, 388.

су 102 рада (из историје до XII вијека 6, XIII—XVI в. — 20, XVII—XVIII — 47, XIX — 24 и XX — 5. — Приказа и информација о новим књигама и биљежака о најважнијим догађајима из хронике за коју је часопис био највише заинтересован објављено је 234 (прикази часописа, годишњака, удбеника и др. — 123, књига о питањима историје XVII—XIX в. — 34, балканског и првог свјетског рата — 11, међуратног периода — 7, народноослободилачког рата — 53, другог свјетског рата уопште — 2 и поратног живота — 4).²⁴ И раније је било најстојања да се у часопису прикажују и иностране публикације, посебно оно што је у вези с нашом историјом.²⁵

Чињеница је да је свим питањима старије и новије прошлости поклоњена, по могућности, потребна пажња. То је наметало, прије свега, стање историографије о Црној Гори. С друге стране, то је било условљено интересом и нивоом историчара који су доприносили изучавању догађаја из разних области живота на овом дијелу Балкана од најстаријих времена. Најзад, све објављено представља резултат који се могао постићи према стању фондова архивске трађе, степену њихове очуваности, срећености и приступачности. О свему томе, уосталом, рећи ће најпоузданију ријеч критичари досадашњег рада на пољу историографије о Црној Гори уопште.

Чињеница је да су *Историјски записи* дали осјетан допринос новијој фази изучавања историје Црне Горе. Иако је објављено највише радова о разним питањима политичке историје, на многа од њих и друга треба дати потпуније и поузданије одговоре. Нови историјски извори и новија становишта то све одређеније постављају. Пошто су архивски фондови у другим земљама сада приступачнији, било је могућности да се на дипломатску историју обрати знатно већа пажња него што се то могло икад раније. Питањима правне, економске и културне историје требало би приступити знатно више, са новијим подацима и потпунијим карактерисањем развитка у овим областима живота.

Историјски записи су од почетка имали у задатку да објављују и историјску трађу насталу у разним периодима црногорске прошлости, укључујући и изворе о народноослободилачком рату и народној револуцији 1941—1945. Уредништву је свакако било јасно да се ни најбољим избором докумената за сваку свеску часописа ни приближно неће моћи задовољити потребе објављивања непознате трађе о мало или нимало познатим догађајима старије и новије историје Црне Горе. Тежње за што потпунијим и научно поузданијим изучавањем свих њих захтијевале су и објављивање најважније трађе у посебним зборницима. Нова фаза

²⁴ Др А. Лазиновић, Преглед рада *Историјских записа* 1948—1960, Библиографски вјесник (Цетиње) бр. 1—2—3/1962, 49—86.

²⁵ ИИ 1958, 06—246/1.

у развјетку историографије о Црној Гори без тога се, у ствари, није ни могла разумјети. Отварање архивских установа и института за изучавање историје представљало је основни услов за успјешан рад и на овом пољу. — Поред свега, прегледом *Историјски записи* за деветнаест година њиховог излажења, морамо да установимо да рубрика за објављивање историјских извора није редовно ни систематски уређивана. У ствари, посебна рубрика под именом *Историјска грађа* постојала је само у току прве три године (1948—1950). Седам година касније, у двојроју за 1958. годину, поново се појавила рубрика под називом *Архивски материјал*. Чињеница је да је и у рубрици која се од 1948. до 1966. појављивала под називима *Ситни прилози*, *Краћи прилози* и *Прилози*, објављено доста архивске грађе са мање или више попутног текста многих аутора о разним догађајима старије и новије прошлости. Важнији дјелови из мноштва других докумената објављивани су и у првој рубрици часописа за читаво вријеме његовог излажења.

У току прве три године излажења часописа објављиване су групе докумената из разних периода историје. Изузимајући средњовјековне латинске повеле које је објавио А. Милошевић, сва се остала грађа односи на историју Црне Горе XVIII, XIX и XX вијека. Објављена су карактеристична свједочанства из архиве црногорских гувернадура, из преписке Петра I и Петра II, из доба књаза Данила, о ставу Црне Горе према догађајима у Босни, Херцеговини и Сандаку, о борбама око Скадра 1913. године, о догађајима из народноослободилачке борбе и др. (грађу су објављивали Р. Ј. Драгићевић, Ј. Миловић, Ј. Ивовић, А. Јаминић и Н. С. Мартиновић). Касније је било предлога да се у часопису редовно објављује архивска грађа из Божишићеве библиотеке која се у овјереним преписима налазила у Историјском институту,²⁶ али до тога није дошло. Пошто је Институт предвиђао издавање посебних зборника грађе, и то у вријеме кад часопис није баш редовно излазио, остајало је да се његове странице посвете искључиво радовима разних аутора. Но ипак је било могућности да се у часопису објави већи број систематски одабраних докумената старије и новије историје. То је требало очекивати тим прије што се навијештени зборници грађе нијесу појављивали.

Треба обратити пажњу и на чињеницу да су *Историјски записи* објављивали и успјеле критичке осврте на издања грађе о Црној Гори. Овдје указујемо на примјер приказа Његошевих писама у издању *Просвете*.²⁷

За означено вријеме излажења часописа, десет свезака углавном у цјелини (два тројроја и осам бројева) садрже мање или

²⁶ Записник ојединице Историјског института од 7. априла 1954, Записници 1948—1955, 1.

²⁷ Ристо Ј. Драгићевић, Писма Петра II Петровића Његоша (књ. I—III) ИЗ XII, 1956, 367—386.

више успјеле прилоге упознавању важнијих и преломних догађаја старије и новије историје. Међу овима су два броја припремљена поводом изласка значајнијих издања у којима је писано и о догађајима у Црној Гори (историја XVI и XVII вијека и радничког покрета).²⁸ Уз два јубилеја посвећена Његошу и Црној Гори његовог доба (поводом 100-годишњице смрти и 150-годишњице рођења) објављене су посебне свеске часописа.²⁹ За њих су тражени прилози најбољих познавалаца Његоша и Црне Горе његовог доба.³⁰ Тако је обиљежена и 50-годишњица првог свјетског рата, 40-годишњица КПЈ (1919—1959), 10-годишњица, 20-годишњица и 25-годишњица устанка против окупатора 1941. године. Посебна свеска посвећена је и 20-годишњици стварања социјалистичке Југославиј.³¹

Припремањем свеске посвећене питањима историје XVI и XVII вијека уредништво је жељело да подстакне дискусију између аутора који различито гледају на живот и односе у Црној Гори у току та два вијека, посебно тежећи да радовима што више допринесу изучавању племена и њиховом односу према Турцима. Уредништво је у уводној напомени истакло да оно не намеће своје схватање историје XVI и XVII вијека, па због тога није ни одабирало чланке према томе, већ је имало за циљ да се разним освјетљењима недовољно проучених питања тога периода што више допринесе утврђивању истине. Свим објављеним прилозима требало је да се подстакну даља изучавања тежих проблема црногорске историје. Објављивањем ове свеске хтјело се да се допринесе дискусији скупа југословенских историчара организованог поводом изласка другог тома *Историје народа Југославије*. На скупу, одржаном на Цетињу у прољеће 1960. године, расправљало се о питању самоуправа у југословенским земљама XVI и XVII вијека.³² — Припремањем јубиларних свезака иницијатива и активност редакције часописа долазила је до јачег изражаја него иначе. Сваком од тих свезака било је мање или више захваћано по неколико проблема из разних периода црногорске прошлости. У неким радовима дати су и одговори на постављена питања, а идје тога није више било допринос је учињен објављивањем нове грађе и давањем подстицаја на нова и потпунија изучавања. Нарочито свеске посвећене борби радничког покрета и догађајима из народноослободилачког рата и народне револуције представљају користан прилог изучавању наше новије историје. На основу нове грађе, критички употријебљене литературе и непосредно стечених сазнања, нарочито неки догађаји потпуније су освјетљени и дате су одређеније оцјене.

²⁸ ИЗ 2/1959; 2/1964.

²⁹ ИЗ, 7—9/1951, 3/1963.

³⁰ Записник редакције од 5. II 1963.

³¹ ИЗ 3/1964; 1/1959; 4—6/1951; 2/1961; 4/1966; 4/1965.

³² ИЗ 2/1959, XV, 323—324; 2/1960, XVII, 442.

Уводним чланком или прилогом обиљежено је још неколико значајних догађаја из политичке, ратне и културне историје. Поводом 150-годишњице првог српског устанка тисано је о односима између Србије и Црне Горе. Обиљежена је 100-годишњица битке на Праховцу, 100-годишњица смрти Вука Караџића и 50-годишњица балканског рата. Најзад, поводом 20-годишњице смрти Душана Вуксана, уредника *Записа* од 1927. до 1933. и од 1935. до 1941, учињен је осврт на његов живот и дјело и објављена библиографија његових радова. Има разлога да се каже да и ови прилози представљају мањи или већи допринос изучавању политичког и културног развитка Црне Горе и њених веза са другим балканским земљама. Редакција је стајала на становишту да се годишњица неког догађаја не обиљежава краћим курзивним текстом, већ прилогом који мора да представља допринос изучавању догађаја. Због недостајања бољих прилога о годишњицама неких догађаја, оне су остајале необиљежене.

Разумљиво је што је у току излагања *Историјских записа* било више разлога за подстицање организованих разговора, нарочито о неким проблемима и објављеним текстовима. Недовољно проучена питања старије и новије прошлости, деликатна и за најискусније истраживаче, објављивана грађа различитог поријекла, проширена тематика изучавања и различити методи аутора у сазнавању и разумијевању карактеристичних догађаја и процеса у развилку црногорског друштва — захтијевали су и више размјене мишљења, документовања и уопштавања (на дискусионим скуповима и објављивањем критичких осврта у часопису). То је наметало потребу да се што темељније и брже одстранују романтичарска схватања живота и борбе људи на овом подручју од најстаријих времена. Сматрамо да се без много бојазни може рећи да је својеврсност живота људи у Црној Гори деликатнија за историчара него гдје друго. Свакако ће и за искусније истраживаче имати још искушења. Чињеница је да је редакција свега тога, мање или више, од почетка била свјесна, мада то у организацији њеног рада није увијек добијало и практичног одраза. У новембру 1951. године редакција је организовала користан дискусионни састанак.³³ Истицано је да је по садржини неких бројева часопис био доста једностран. Напомињано је да без довољно утврђених чињеница не треба давати закључке у обради неког питања, да не треба „натезати ствар“, да нове и непотпуне податке о поједином догађају треба објављивати као грађу и др. Касније је изражавано и мишљење да историчари који нијесу по увјерењу марксисти и не познају дијалектички материјализам не би требало да извјесне чињенице пошто-пото тумаче марксистички, јер би могли на тај начин да их извитопере.³⁴ Навели

³³ ИЗ 1951, 534.

³⁴ Записник сједнице И. института од 31. III 1956.

смо ова неколико податка као карактеристична, тим прије што у часопису нијесу објављивани радови о ма ком питању методологије изучавања историје. Интересантнија дискусија из ове области, посебно о значају утврђивања чињеница и њиховом разумијевању, о фази рада на историографији о Црној Гори и могућностима научног објашњавања црногорске историје, вођена је 1953. и 1957. године.⁵ Живље дискусије било је и о положају Црне Поре у XVI и XVII вијеку, кад је указивано и на романтичарске концепције у схватању тога периода, о питањима историје почетка XVIII вијека, посебно о бици на Царевом лазу (у односу на нове податке) и др. Било је расправљања и о питањима историје најновијег доба (1918—1945). У дискусији је понекад било и нежељених мотивација, мада је њом, у цјелини, обрађана пажња на научни значај питања о којима се расправљало и, уједно, учињен корак даље да се на нека од њих даде мање или више потпунији одговор.

Може се тврдити да је критичко у часопису у многоме заостајало за оним што је у њему до сада било објављено а што је требало да буде допуњено и студиозније одијењено. На крају бисмо рекли да *Историјски записи* и у једном и у другом погледу приближно одговарају нивоу цјелокупног рада на проучавању црногорске историје.

Историјски записи су за деветнаест година свог постојања излазили доста неуједначено, што на свој начин говори о условима рада, сарадњи и могућностима редакције. У уводној ријечи уредништва, на почетку излагања часописа, било је навијештено да ће он излазити двомјесечно на 112 страница (седам табака), од чега се већ у другој свесци морало одступити. Прве три књиге часописа (од почетка 1948. до средине 1949. године) изашле су у двомјесечним двобројима, а касније се то у многоме измијенило: до краја 1952. свеске су излазиле у пробројевима и деветбројевима, а од 1953. само у бројевима и двобројевима. Од 1952. до 1954. излазиле су по двије свеске годишње, 1955—1958. само по једна, а од 1959. по три и најчешће по четири свеске годишње. Од 1948. до 1950. и 1959. излазиле су по двије књиге годишње, а свих осталих година само по једна (I—XXIII). — Неуједначеност је карактеристична и у погледу објављених страница у току године. На примјер, ових је најмање објављено 1957. године, света 398, док их је 1959. било највише — 914 (прве године укупно 25 табака, а друге — 57). Од 1959. године часопис је излазио углавном тромјесечно, што се за неколико година касније показало, према сарадњи и другим могућностима, и као најреалније. Са по једном свеском (двобројем) годишње (1955—1958) часопис није могао извршити одређени задатак. У ствари, *Историјски записи* су престајали да буду часопис, претварајући се у годишњак, што

⁵ ИЗ IX, 561—572; ИЗ XIII, 343—367.

свакако није одговарало потребама унапређења рада на изучавању многих питања старије и нарочито најновије историје. Одлука нове редакције да се часопис појављује четири пута годишње (са око 50 табака) у свему је одговарала условима истраживања у овој области и могућностима ширег круга сарадника. Редовним излагањем часописа повећавао се број и млађих сарадника и читалаца.³⁶ — И поред нередовности у излагању, углед часописа се ипак одржавао и сарадња није престајала. Чињеница је да *Историјски записи* нијесу одустајали од извршавања својих доста обимних задатака, од којих су неки постајали још већи и деликатнији, што је било од нарочитог значаја и за успјех Историјског института чију је активност часопис у многоме изражавао. *Историјски записи* су од 1948. до 1966. године објавили 59 свезака са 11.923 странице, или 745 табака текста о разним питањима политичке, економске и културне историје, обрађеним на основу многих архивских фондова у нашим и страним архивима.

У почетку излагања *Историјских записа* сматрало се да их треба штампати у већем тиражу. Прије свега се имало у виду развијено интересовање људи у Црној Гори за историју и потребе наставника и школа. Било је одлучено да се прве године излагања часопис штампа у 1500 примјерака.³⁷ У 1949. години часопис је излазио у 2500 примјерака.³⁸ Наредне године (1950) тираж се смањило на 2.000 примјерака.³⁹ Све већим опадањем броја претплатника нагло се смањивао и тираж часописа (1952 — 1600 примјерака.⁴⁰ Од 1953. године свеске су штампане у 1200 примјерака. Само понека јубиларна могла је имати 200—300 примјерака више. Тираж од 1200 остао је до данас, и поред настојања да се повећа.⁴¹ Имало би разлога да се и оволики тираж нешто смањи.

С правом се мислило да ће *Историјски записи* бити прихваћени у Црној Гори, јер је интересовање за упознавање прошлости доста развијено. Очекивана су и нова мишљења, нарочито о неким значајнијим догађајима црногорске историје. Требало је да прође извјесно вријеме и ради популаризације часописа. Чињеница је да је он у почетку имао само 375 претплатника, а крајем јула 1949. године 547, од којих само 21 наставника историје. Часопис се није могао одржати без помоћи. Сматрало се да је требало да добије још 500 претплатника па да се сам издржава.⁴² Наредне године су свеске *Историјских записа* упућиване на 1600

³⁶ ИЗ 1960, 441.

³⁷ Историјско друштво НРЦГ, записници оједница управног одбора одржаних 19. XII 1947. и 19. II 1948.

³⁸ Институт за изучавање историје црногорског народа, 1949, 415.

³⁹ ИЗ 1950, VI, 352—353.

⁴⁰ Историјско друштво 1952, 340.

⁴¹ ИИ 1953, 392; 1958, 02—273/1; Записник редакције ИЗ од 15. V 1959; ИЗ 1/1961, 200; 1/1963, 167; 4/1965, 702.

⁴² ИЗ IV, 109—110.

адреса, али је број уредних претплатника био и даље знатно мањи. Од секција Историјског друштва тражено је да се више залажу и у популарисању часописа.⁴³ И поред покупљења папира и других трошкова, претплата је, мада врло обазриво, повећавана. Укупни трошкови по свесци износили су знатно више него што је за њу наплаћивано.⁴⁴ Двије године касније, 1953, саопштено је да часопис има 898 претплатника, од којих 504 на селу и 394 у граду, али је, према другом податку, уредних било свега око 530.⁴⁵ У току 1959. часопис је имао мање од 600 претплатника. Због неуредног плаћања било их је отписано 311. Те године редакција се обратила писмом на око 3.000 адреса, а и Историјско друштво заинтересовало је своје секције да уложе напор у циљу повећања броја претплатника. Нових је било 191 (155 личних и 36 школа), а свих 640. Ишло се за тим да се због цијене не смање број претплатника, па ни тираж часописа. Редовније излажење часописа (од 1960. тромјесечно) и повољнија цијена пребрало је да утичу и на претплату.⁴⁶ У 1965. години број претплатника био је мањи него неколике године раније, свега 529, од којих је на школе и установе отпадало 178, а на појединце 153.⁴⁷ Најзад, у 1966. години часопис је имао у земљи 533 претплатника, а у иностранству 37.⁴⁸ Види се да је број претплатника углавном стагнирао. Неколике стотине примјерака часописа служиле су ради замјене у земљи и иностранству.

Из године у годину повећавао се број часописа које је Институт добијао путем размјене за *Историјске записе*. У почетку је вршена замјена, на примјер, за пољски историјски часопис, који је први и приказан.⁴⁹ За посљедњих десет година размјена се врши сваке године са приближно једнаким бројем институција у земљи и иностранству. У земљи се публикација размјењује са публикацијама 49 разних издавача, а у другим земљама са 45 (у СССР и Француској са по 6, у САД са 5, у Чехословачкој и Румунији са по 4, у Пољској, Британији и 3. Њемачкој са по 3, у Бугарској, Италији, Аустрији и Холандији са по 2 и у Албанији, Мађарској и Норвешкој са по 1).⁵⁰

Часопис је углавном штампан на Цетињу, гдје се и највише чланова редакције налазило. Због заузетости штампарије „Обод“, у Градској тискари „Иво Чубелић“ у Дубровнику штампан је само проброј IV књиге (1949), док су у Графичком заводу у Тито-

⁴³ ИЗ 1950, VI, 352—353.

⁴⁴ Записник Института од 17. V 1951.

⁴⁵ ИИ 1953, 392; ИЗ 1953, 366.

⁴⁶ Извјештај редакције на скупштини Историјског друштва 24. X 1959, стр. 4; записник редакције од 15. V 1959; ИЗ 2/1960, 442.

⁴⁷ ИЗ 1965, 702.

⁴⁸ Извјештај о раду Историјског института у 1966. години.

⁴⁹ ИЗ III, 334—335; Записници II, књ. I, јул 1949.

⁵⁰ Извјештај о раду Историјског института у 1966. години, ИЗ 1/1967.

праду штампани двоброј за 1957. годину и три прва броја за 1965. годину. То је нарочито било потребно и због тога што су коректуру вршили одређени чланови редакције. Нова архивска праћа на разним језицима, на основу којих су и писани текстови часописа, посебно је захтијевала често присуство научног радника који је вршио и коректуру (на томе је највише радио др Ј. Миловић). Његово присуство било је важно и због слагања све богатије апаратуре прилога и технике прелома.

Значај *Историјских записа* најбоље ће се моћи оцијенити онда кад буде писан приказ новије историографије Црне Горе. Чињеница је да је у часопису доста богато дошла до изражаја непозната архивска праћа различитог поријекла о многим догађајима црногорске прошлости. Покренула су многа питања, међу којима и више нових, и на нека од њих дати мање или више потпуни одговори. О неким сложенијим и мање познатим одликама друштвеног и политичког развитака у Црној Гори моћи ће се убудуће расправљати са више података него до сада. И неки изведени закључци могу, уз нова истраживања, подстаћи на корисну дискусију и омогућити поузданија схватања. Нема сумње да је часопис знатно допринио темељитијем упознавању веза Црне Горе са другим југословенским земљама, што је од посебне важности. Не може се оспорити да је раније започети рад на историографији у Црној Гори излажењем *Историјских записа* добио знатно бољу организацију и богатији садржај.

Нема сумње да *Историјски записи* имају угледно мјесто у раду на проучавању наше прошлости, без обзира на различите недостатке који се у њима могу наћи. Значај часописа доћи ће до знатно пунијег изражаја онда када буде могућности да се објављени радови употријебе при писању синтетичког научног дјела о црногорској прошлости.